

Ö. KOVÁCS JÓZSEF

AZ „ALÁVETETTSÉG RACIONALIZÁLÁSA”

Levélírók kommunikációs gyakorlata 1956 után

„Abban a szülőök tragikus eseményekről beszélnek, fiukat megkérlik, hogy ne az apai házhoz, hanem más címre küldje leveleit.”

A politikai diktatúrák milióiban az egyik legalapvetőbb (meta)kommunikációs gyakorlatra vonatkozó kérdés az, hogy miért hallgatnak az emberek. Joggal feltételezhetően azért, mert konkrét tapasztalatok alapján kialakult bizalmatlanság, félelem szervezi, irányítja a gondolkodásukat és viselkedésüket.¹ A fizikai és lelki terrornak valószínűleg a valódi határát a vákuumnak az a formája jelenti, ahol a normális kommunikáció lehetetlenné válik.² A politikai diktatúrában a hatalmon/uralmon lévők és az uraltak kapcsolatait egyszerre több színpadon célszerű ábrázolni, ahol olykor helycsere, misztikus részvétel van a nézők és a színészek között. Kulcskérdés, hogy a nómenklatúra miképpen tudja vagy éppen nem tudja a fizikai erőszak, a kényszerítés eszközeinek tőkáját a gazdasági, kulturális vagy információs, végül pedig a szimbolikus tőkével úgy koncentrálni, hogy az államformát képez.³ A mindennapi történések és emberi reakciók szempontjából további fontos szempont az „alávetési” folyamat tényezőinek a vizsgálata. Az állami elnyomó akaratot dokumentálva kell igazolni vagy cáfolni azokat a viselkedésformákat, amelyek számos esetben nem tudatos elfogadást, mechanikus alárendelődést jelentenek, hanem sokkal inkább a

Mivel Kádár elvtárs kommunista ember, természetes tehát, hogy ilyen szerepet – mint a bérmakeresztapaság – nem vállal.

Az MSZMP budapesti, XIII. kerületi párttitkárnak levele a Zala megyei MSZMP-titkárnak az egyik dolgozó zalki tapasztalatairól. 1959. február 19. Zala Megyei Levéltár, MSZMP, 1. f. 2. 1959. 44. ő.e. 462.

testi diszpozíciókkal vannak összefüggésben. Az állam lényegében az észlelési mezőket és így a történeti forrásaink jellegzetességeit is megszabja.⁴ Az emberek mitizált és sokszor fiktív kollektívákba kényszerítésével az eltagadások, elfojtások kollektív mechanizmusa is kialakul, ami feltételezhetően a közös észlelési és értékelési kategóriákon, a habitusok összehangolásán nyugszik.⁵

Az 1956-os forradalom leverése utáni politikai diktatúra módosított – de alapszerkezetében változatlan – uralomtechnikája és az uraltak, a társadalom tagjai alkalmazkodásának, sajátos részvételének megismerése fontos jelenkor-történeti feladat. A terror világának különböző szintjeit és módszereit itt ismertnek feltételezve, néhány szempontot állítok a vizsgálat középpontjába. Így például azt, hogy a kortársak milyen nyelven, fogalmakkal írták le az általuk tapasztaltakat, miért és hogyan fogalmazták meg problémájukat, milyen múltbeli „legitimációs” alapot jelöltek meg a döntéshozók előtt. A levelek egyik közös kiindulópontját alapvetően az jelenti, hogy a kommunista párthoz és pártállami hatóságokhoz, a média különböző szereplőjéhez panasszal, levéllel fordulók mindig konfliktushelyzetben voltak. Mind a megszólalók, mind pedig a megszólítottak rendszerint kettős kommunikációs gyakorlatot követtek.

A fent említett hallgatás problematikája után további kérdésként nézzük meg, hogy az általam kijelölt időben (1957–1961) milyen módon szólaltak meg egyes kortársak. Az elsőként idézett levelek írói a „rezsim támogatói” köréből kerültek ki. Az itteni válogatás ennyiben nem reprezentatív, hiszen ők egyértelműen kisebbséget képeztek a levélírók között. Írásbeli megnyilatkozásait elsősorban a sajátos beszédmódjuk illusztrálása céljából érdemes megismerni. A tiszaszőlősi egyik férj és felesége 1957 augusztusában kilencedik gyermekének keresztapaságára Kádár Jánost a következő indoklással kérte meg: „Kérésem azért is vagyok bátor előterjeszteni, mivel én is és családom is üldözött volt az ellenforradalom alatt és én mint karhatalmista is védtem rendszerünket és most is szeretném, hogy a rendszerhez tartozó számom megerősítem e felkéréssel.” A Sárosd melletti Tükrös pusztáról egy tizennégy éves fiú, „egy szegény dolgozó Fija” „mélyen tisztelt Kádár Elvtársat” bérmakeresztapjának kérte meg. Azzal is megelégedett volna, ha személyesen nem jön el, de legalább beírathatja. Kádár helyett Ribánszki Róbert válaszolt: „Kedves Fiala Barátom! Leveledet, amelyben Kádár elvtársat kérted, hogy vállalja el bérmálásod alkalmával a keresztapai tisztet, megkaptuk. Egy kissé meglepődtünk kéréseden. Te már 14 éves, nagy fiú vagy és biztosan tudod azt is, hogy a kommunista emberek nem bérmálkoznak, nem keresztelkednek, stb. Mivel Kádár elvtárs kommunista ember, természetes tehát, hogy ilyen szerepet – mint a bérmakeresztapaság – nem vállal. Ezt olyan embernek kell elvállalnia, aki hisz is abban, amit a bérmálás – a papok szerint – jelent. Ha Kádár elvtárs elvállalná ezt a tisztet, teljesen formális dolog lenne, a formális dolgokat pedig ő nem szereti. Ezért kérek, légyszíves más keresztapa után nézni. Leveledet köszönjük és kívánunk Neked jó egészséget, hosszú, boldog életet.”⁶ Tudomásom szerint itt elmaradt a több más esetben ilyenkor szokásos ajándékcsomag vagy éppen pénzküitalás, amelynek elérése nyilvánvalóan több levélíró minimális célkitűzése volt.

A pártközpontnak és az annál elsősorban propagandafunkciót betöltő, így sajátos módon eleve korlátolt módon és egyirányú „tájékoztatást” betöltő újságnak, a *Népszabadságnak* volt egy belső használatra szánt funkciója. A politikai diktatúra világa azt is jelentette, hogy az országban maradtak egy része sajátos alkalmazkodást választva írásban is kommunikált a politikai hatalom szócsövével. Ennek oka nyilvánvalóan különböző volt: például a párt irányvonalához igazodás, kollaboráció, mások feljelentése, burkolt rendszerkritika, személyes bosszú, a szovjet rendszerekre jellemző, sajátosan infantilizált „állampolgári” kötelességérzéssel magyarázott lo-

jalitás, de ugyanilyen mértékben az alattvalói létből fakadó pozicionálás, a személyes előnyszerzés. A *Népszabadság* szerkesztőségi tevékenységét is a kettős kommunikáció jellemezte. A témánk szempontjából most az a fontos kérdés, ami a befelé, még pontosabban a felfelé irányuló kommunikációjukat illeti. Az ún. olvasói levelekről a szerkesztők tematikus módon és kivonatossan, sokszor idézve az eredeti – mára már ritkán elérhető, természetesen nem közölt – szövegekből, havi rendszerességgel beszámoltak. Ezt akár közvélemény-kutatásként is felfoghatjuk, amelyek eredményeit a rezsim természetéből fakadóan azonban egy sajátos torzítással értelmezték, használták.

Az általam vizsgált elsősorban falusi levelek íróinak álláspontja arra is utal, hogy mennyire praktikusán, a fejük felett uralkodó politikai rendszer szinte örök voltát mindig tudomásul vevő, ahhoz mindig alkalmazkodni tudó módon értelmezték a helyzetet. A falusi levélírók többsége „többnyire földrendezéssel és tsz-ügyekkel foglalkozik. A levélírók egy része határozottan kijelenti, hogy falun csak akkor lesz megnyugvás, ha azokat a földeket, amelyeket évekkal ezelőtt betagosítottak, visszaadják volt tulajdonosaiknak.”⁷ Az elégedetlenség, ugyanakkor a föld és a tulajdon kérdése, pontosabban annak zavaros helyzete, másrészt az önállósághoz való szoros kötődés jellemezte azok magatartását, akik a korábbi kollektivizálási hadműveletek után is az agrárvilágban maradtak. A viszonyítási pontok leglényegesebbje nyilvánvalóan a korábbi múlt, az ötvenes évek paraszti világot átfogóan sújtó terrorja volt. Ehhez képest is „jó” lehetett számukra a kormány. Az időbeli egybeesés, az akkori, az 1957. januári atmoszférára, a kortársi, különböző indítékú kollaborációkra jellemzően érdemes Veres Pétert idézni, aki Kádárnak írt levelében rögzíti: „Véleményem szerint van megoldás, még jó is, csak hallgassatok egy kicsit az írókra is. Én kész vagyok, de azt hiszem, a többi népiek is – valószínűleg mások is – az irodalmi élet »normalizálására« és az ehhez szükséges engedelmes állampolgári magatartásra, ne kívánjatok most egyebet, és az idő – úgy hiszem – a feltételezett kormányzati bölcsességgel együtt majd elvégzi a többi.”⁸

A *Népszabadsághoz* 1957. február 15. és márc. 31. között 6041 levél érkezett, amelyek többségét továbbra is Budapestről (3556) küldték. A kevés jövedelem és más anomáliák ismertetése mellett a szerkesztők látványos változást véltek kivenni a szövegekből. A mezőgazdasági termelésről ez olvasható: „A hangoskodó, dologkerülő tagoktól megtisztult szövetkezetek most egy akaraton vannak, s jobban dolgoznak, fejlődnek, mint azelőtt.” A legnagyobb problémát azonban a földtulajdon hiánya jelentette. Az ekkori vidéki beszámolók a karhatalom és a munkásörség brutális eljárásairól is szóltak, amelyeket a szerkesztőség a „túlkapások” fedőnévvel látott el. Így például egy nevét adó személy Jászárokszállásról és másvalaki, névtelenül Szombathelyről írt, hogy a rendőreg és a karhatalom megvert embereket.⁹

A karrierista az egyik megbélyegző kifejezés volt 1956 után is. Tömegével érkeztek bejelentések a *Népszabadság* szerkesztőségéhez ilyen címen 1957 nyarán.¹⁰ A politikai vezetés a szerkesztőségi beszámolókból rendszeresen értesült veterán kommunisták, ún. 19-esek elismerést kérő és előnyszerzési igényéről. Visszatérő, helyhez kötött jelenségek voltak a különböző beosztásokba került pártmunkások, vezetőik durvaságai, tettelegességei, korrupciói, „kiskirályságai”.¹¹

Az 1957-es leveleknek az egyik tanulsága az, hogy az év eleji mennyiséghez képest radikálisan csökkent a beszámolók száma, ami az adott élethelyzetek kényszerű tudomásulvételével magyarázható. Egy másik trend- és hangulatváltozás, súlyponteltolódás is érzékelhető: a vidéki levelek látványosan többségbe kerültek, valamint megjelentek a külföldről postázott küldemények, s a legfontosabb a rendszer természetrajza szempontjából, hogy rendszeressé váltak a névtelen levelek. Egyre több, a pártnyelv szerinti „provokációs” levél érkezett, így az egyikben azt fejtették

ki, hogy Magyarországon „népszabadságon” két dolgot kell érteni, egyrészt a „nép elnyomását”, másrészt az „ifjúság félrevezetését”. Ennek megfelelően konkrétan kritizáltak egyes újságírókat, így például Horváth Istvánt „bértollnoknak” nevezték. Más típusú levelek a községit, még mindig funkcióban lévő „ellenforradalmárok” ellen irányultak, ahogyan ezt egy rendőr is kifogásolta.¹²

A *Népszabadsághoz*, egyáltalán a politikai hatalom reprezentánsaihoz bármilyen szóbeli vagy írásos panasszal fordulók helyzetét és szándékait értelmezve jól érzékelhető, hogy az erőszakos kollektivizálás kiszemeltjei mennyire gúzsba kötött helyzetben voltak.¹³ Különösen érvényes ez az öreg tsz-tagokra, akik helyzetükből fakadóan általában nem vállalhatták az elköltözést. Tehát nem véletlen, hogy a levélírók nagy többsége a faluban rekedt idős generációból került ki. Ezek száma különösképpen 1959 végén és 1960 elején emelkedett meg, amikor a kollektivizálási hadjáratot vezénylők az „áttörést” célozták meg.

Azért is célszerű megnézni, hogy 1959 tavaszán milyen belső tájékoztatást adott a *Népszabadság* szerkesztősége a pártvezetésnek, mert lényegében ez az első olyan időszak, amikor a levélírók már egyre nyíltabban és egyre többen fordulnak a párt-hoz és szócsövéhez. A kommunikációs csatornák és formák másik szintjét adják ezek, a párt a maga kampányát és propagandáját ezek ismeretében folytatta.

A levélírók jelentős része azért volt elégedetlen, mert kevesellte a kommunista befolyást. Egy mezőkövesdi özvegyasszony szerint „nagyon sok a reakciós pedagógus, akik mérgezik a gyermekek lelkét. Minden pedagógus jár templomba.” Egy izsáki férfi hasonlóképpen kritizált: „nagyon kevés az igazi harcos kommunista. Ha legalább a kommunisták 40 százaléka olyan lenne, aki ki mer állni a hibák ellen, sokkal könnyebben lehetne a hibákat kijavítani.”¹⁴

Egy püspökmolnári levélíró a kollektivizálás terrorjáról számolt be: „egyik nap vagy félszáz agitátor szállta meg a falut, s ütéssel, veréssel, gorombasággal kényszerítették az embereket a tsz-be. Néhányat el is vittek közülük.” A nyírbogáti, szintén névtelen levél küldője az eddigi ismereteken túl arra a tapasztalatra is rávilágít, hogy 1956-ban a forradalom oldalán szerepet vállalók közül többen, részben kompenzációból, az új helyzethez ismét alkalmazkodva egy másik szerepbe kerültek a kollektivizálás során: „Verik az embereket, hogy aláírják a tsz belépési nyilatkozatot. Megnevez néhány embert, akit így kényszerítettek be. Állítólag a népnevelők az ellenforradalom alatt a legnagyobb lázítók voltak, most megint ők a lehangosabbak. A tanácselnök nem tudta nézni, ezért beteget jelentett.” A tiszakécskei egyéni gazdák közül többen aláírták levelüket: „a tsz szervezési irodájába éjjel hívják be a parasztokat, s gumibot segítségével beszélnek rá őket a belépésre.” Hogy a kollektivizálás mennyire radikálisan, máról holnapra dúlta fel a generációs kapcsolatokat, szakította meg a legkülönbözőbb paraszti életvezetési hagyományokat, arra az albertirszai öregek írása világít rá: „Folyik a tsz agitáció. Nagyon el vannak keseredve, mert nem tudnak már dolgozni, földjeiket elveszik, így megélhetésük nincs biztosítva. Eddig a földért gyermekeik eltartották őket, de a földjáraért az eltartást senki nem vállalja. Kérik, hogy a három holdnál kisebb földeket adják vissza.” Az is kollektív tapasztalat volt, hogy ekkorra már a munkaképesek nagy része így vagy úgy, de elhagyta a falvakat, vagy legalábbis az ottani hivatalos munkahelyét. Részben ebből a kényszerből és védekezésből fakadón is rendszerint a nők és az öregek lettek tsz-tagok. Az erre a helyzetre reagáló levelek témái szintén tanulságosak: nyomorról, éhezéstről, tüzelőhiányról, kilépési szándékról szólnak.¹⁵

A *Népszabadság* szerkesztőségéhez 1960 februárjában a kimutatás szerint 3008 levél érkezett. Vidékről 2021 (67%) fő írt, akik közül 648 (az összes 22%-a) kifejezetten ún. „falusi problémákat” taglalt, kimondva-kimondatlanul a szerkesztők által is az „erőszakos tsz-fejlesztés” kategóriájába sorolt jelenségeket idézték. Végül, de nem

utolsó sorban idézzük azt a dunaföldvári levelet, ami a „munkás–paraszt” kapcsolatoknak a mítikus és fetiszizált hivatalos színpadiasságától nyilvánvalóan eltérő, ám rendkívül életszerű tapasztalatait mutatja meg: „Szeretném, ha tudnának arról, ami öt héten keresztül történt Fejér megye déli részében, Cecén, Alapon, Sárszentmiklóson, Sárbogárdon. Először kezdték a bányászok, azok nem értek el eredményt, aztán jöttek a sztálinvárosiak, azok kivetkőztek minden emberi érzésükből. Nem tudtak azok se boldogulni, tehát más módszerekhez folyamodtak. Adókivetések, idős, munkában megrokkant emberek leköpdösésével. Akikkel így sem boldogultak, azokat berendelték a tanácsházára. Ott szidással, pofozással, revolverek mutogatásával kicsikarták az aláírást. Sok ember a házat reggel otthagya, bujkált, mint az űzött vad a szárkupacokban. Lesték, mint a betörőt, és este, ha megjött, lecsaptak rá. Most jelentik, mint a győztes vezérek, hogy megszervezték a tsz-t.”¹⁶

A Magyar Rádió és Televízió Levelezési Rovata 1961 januárjában bizalmasnak minősített jelentésében 276 levél alapján számolt be a tsz-ekben tapasztaltakról. Egy sárándi 64 éves, 39 kg-os férfi, rendkívül alacsony vérnyomással nem tudott dolgozni. Ennek ellenére a tsz-elnök őt is felszólította, hogy egy héten belül 3200 négyszögöl kukorica törését és betakarítását végezze el. Ennek elmulasztása esetén a munkadíjat vele akarták megfizettetni. A levelek alapján a rokkant vagy öreg, valóban munkaképtelen emberek pénzbüntetése igen gyakran számított. Ennek az élethelyzetnek jelképes példáját nyújtotta az a 79 éves öregember, aki egykor 18 kat. hold föld tulajdonosa volt: „Havi 260 F nyugdíjat kap. Ágyban fekvő, tehetetlen beteg, mégis kapálásra, burgonyakiszedésre jelölték ki. Mivel ezt nem teljesítette, 1000 Ft-ot lefoglaltak tőle.”¹⁷ Mindennapi konfliktusforrás kapcsolódott a háztáji földek területi igényéhez, minőségéhez és a - rendszerint elmaradt - földjáraadékhhoz. Tipikusnak számítottak az idősen, 70 éven felül tsz-be kényszerítettek ügyei.¹⁸

A névtelen levelek formai és tartalmi jellemzői önmagukban is egy politikai-társadalmi rendszer megkülönböztető jegyei. Az alávetettségnek és tenniakarásnak olyan, vegyes motivációból keletkezett történeti forrásai, amelyek időbeli megjelenése és mennyisége egy történelmi időszaknak mindenképpen fontos mutatói. A Magyar Rádió és TV szerkesztősége is rendszeres – szigorúan bizalmasnak minősített – jelentéseket írt a pártközpontnak, hogy kik és milyen célból fordultak hozzájuk. Az egyik, 1961. júniusi összegzés 581 levélre hivatkozott. Ezek egynegyedét névtelenül postázták, amelyek okait a szerkesztőség így kommentálta: „Nem mernek bírálni, félnek a retorzióktól. Ez az egyik oka annak, hogy a bíráló levelek sokszor névtelenek. A kivizsgálás pedig azt bizonyítja, hogy kevés kivételtől és a túlzásoktól eltekintve, megalapozottak.”¹⁹

Miről írtak a panaszosok? Tsz- és járási vezetők ívázatairól, az ilyen viselkedést bírálók internálással való fenyegetéséről, ehhez hasonló tsz-elnöki kijelentésekről („rálép a körmére”, „elviteti”). Az egyik somogyi tsz-ből erről számoltak be: „volt gyűlés alkalmával azt mondta, hogy őt ne dirigálja senki, mert elviteti. Ez nálunk könnyen megy, mert a Barcsi Járási Tanács mezőgazdasági osztálya is vele tart, mert itt volt háztáji földje Bodizs József elvtársnak. Így aztán még revolver is van ajánlva a tagságnak. 11 napja [...] az egyik disznógondozóra revolvért fogott. Hát tulajdonképpen ki a gazda a tsz-ben? Mi úgy gondoljuk, hogy a tagság is. Aztán még azt a kijelentést tette a juhásznak is, hogy börtönbe kerül, amiért kért tőle előleget a havi fizetés fejében. Ha valaki bemegy az irodába, akkor ki fogja pofozni [...]”²⁰

Miért írtak az emberek? A levélírásnak, a különböző beadványoknak (feljelentéseknek) a rendszerspecifikus jellegét megítélni nyilvánvalóan csak egy összehasonlító – a tárgykörünkhöz nem tartozó – vizsgálatban lehetséges. Azonban az elmondható, hogy a jelenséget a modern gondoskodó diktatúra természetrajza alapján érdekes magyarázni, legalábbis kollektív szinten. A rezsim ideológiai és gyakorlati érte-

lemben is „megszólította” a társadalom tagjait, politikai értelemben mobilizálni törekedett mindenkit. Bizonyos mértékig „felnőttként” kezelte a hatalmpolitikai szempontból mindenképpen alávettetteket, miközben egy színlelt nyilvánosságba vonta be őket. A levelezés lényegében a politikai diktatúra egyik kommunikációs gyakorlata, egyfajta stabilizációs, a rendszer fenntartásának tényezője. A kortársak jelentős része ilyen módon is beszállt ebbe a „játékba”. Az egyéni motivációk feltárásához csak a konkrét személyes státusok és szerepvállalások révén lehetne közelebb jutni, az azonban ebben a vizsgálatban nem lehetséges. Több mindent szándékoztak a levélírók elérni, „kijárni”. Egy valami közösnek tűnik ezekben a levelekben. A rendszer vagy még pontosabban a kaotikus állapotok mindennapi élethelyzeteit egy torzított kép, általában az elvárt ideológiai klisék formájában felvillantja, amely képrögzítés uralkodó többségének persze az elemi emberi elégedetlenség az oka. Az adott rendszeren belül (mert nem mentek el az országból), tehát nagyrészt a kádári diktatúra kereteit a saját szemszögből „reálisan” felmérve nevezték meg a töréspontokat, a működési zavarokat. Egy az események utáni nézőpontból a legadekvátabbnak a „fogolylét” panaszai kifejezés használatát látom a legcélszerűbbnek, hiszen ez egy jogállam nélküli állapot volt, amelyben a megszólalás is a tiltott, túrt és támogatott hármasság korlátozás jegyében volt lehetséges.²¹

Mi volt a levelek hatása? Először is „ügy” lett belőlük, ami azzal kezdődött, hogy a szerkesztőség az illetékes pártbizottsághoz fordult, ahol végül valamilyen módon foglalkoztak a kérdéssel. Mindenesetre a helyi nyilvánosságban is tudtak arról, hogy valaki írásban kérdezett, panaszt tett. Az ekkori milióban ennek jelentősége volt, az ilyen módon a figyelem középpontjába került ember és története mintát is adott.

A levelek egyik tanulsága az, hogy azok megfogalmazói nyilvánvaló módon tekintetbe vették a politikai hatalom igényeit. Ahhoz sajátos alkalmazkodási, racionalizálási módot találtak. Tulajdonképpen a „kisebbit rosszat” választották, persze ezzel az írásbeli kommunikációval azt is vállalva, hogy az ilyen módon kinyilvánított „racionalitásuk” egyben a döntéshozók fegyvere is lett.²²

■ JEGYZETEK

1. A traumatizálódásban a generációk inkább az elmondatlan történeteket adják át az utódoknak. Lásd Schweigen und Reden einer Generation. Erinnerungsgespräche mit Opfern, Tätern und Mitläufern des Nationalsozialismus. (Szerk. Gerhard Botz) Mandelbaum Verlag, Wien, 2005; Gyáni Gábor: Emlékezés és oral history. In: Uő: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Napvilág, Bp. 2000. 128–144.
2. Carl Joachim Friedrich: Totalitäre Diktatur. Unter Mitarbeit von Professor Zbigniew K. Brzezinski. Kohlhammer Verlag, Stuttgart, 1957. 154–160.
3. Pierre Bourdieu: Államszemlelem. A bürokratikus mező eredete és struktúrája. In: Uő: A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről. Napvilág, Bp., 2002. 91–92.
4. Pierre Bourdieu: i. m. 108–109; Utz Jeggler: Der Kopf des Körpers. Eine volkskundliche Anatomie. Quadriga V., Weinheim, Berlin, 1986. 40–44, 137–150.
5. Pierre Bourdieu: A szimbolikus javak gazdasága. In: Uő: A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről. Napvilág, Bp., 2002. 180; Giovanni Levi: Egy falusi ördögűző és a hatalom. Osiris, Bp., 2001. 39.
6. Levél a Kádár-titkárságtól, 1957. október 1. után. Magyar Országos Levéltár (MOL), XIX-A-2-ss. 2. dob. 1957. dosszié, Ká-660 és 716.
7. A Népszabadság levelezési rovatának jelentése, 1957 februárja. MOL, M-KS-288.f. 11.15. ő.e.16; Információs jelentés, 1957. április 3. MOL, M-KS-288.f. 11. 46. ő.e.
8. Veres Péter levele Kádár Jánoshoz, szerepéről és helyzetéről, 1957. január 29. MOL, M-KS-288.f. 11.19. ő.e.
9. Információs jelentés, 1957. április 3. MOL, M-KS-288.f. 11. 46. ő.e.
10. A Népszabadság levelezési rovatának jelentése, 1957. július 2. MOL, M-KS-288.f. 11.105. ő.e.
11. A Népszabadság levelezési rovatának jelentése, 1958. január 10. MOL, M-KS-288.f. 11. 209. ő.e.
12. A Népszabadság levelezési rovatának jelentése, 1958. március 7. MOL, M-KS-288.f. 11. 231. ő.e.
13. A „gúzsbakötöttség” határait és mértékét persze nem csupán „alulnézetből” lehet elemezni, mindez a kérdés azonban most nem tartozhat a tárgykörhöz. Lásd Ö. Kovács József: „Sűrített népnevelő”. A kollektivizálás tapasztalattörténetei (1958-1959). Korall 2009. Július, 36.
14. A Népszabadság levelezési rovatának jelentése, 1959. április 9. MOL, M-KS-288.f. 11. 466. ő.e.
15. A Népszabadság levelezési rovatának jelentése, 1960. február eleje. MOL, M-KS-288.f. 11. 605. ő.e.
16. A Népszabadság levelezési rovatának jelentése, 1960. március 10. MOL, M-KS-288.f. 11. 614. ő.e. 1960. Március 10.

17. A Magyar Rádió és Televízió levelezési rovatának jelentése, 1961. január 31. MOL, M-KS 288.f. 28. 1961. 2. é.e. 19-26.
18. A Magyar Rádió és Televízió levelezési rovatának jelentése, 1961. január 31. MOL, M-KS 288.f. 28. 1961. 2. é.e. 19-26.
19. A Magyar Rádió és Televízió szerkesztőségi jelentése, 1961. júniusa. MOL, M-KS 288.f. 28. 1961. 2. é e. 198.
20. A Magyar Rádió és Televízió szerkesztőségi jelentése, 1961. júniusa. MOL, M-KS 288.f. 28. 1961. 2. é e. 198.
21. A „fogolylét”, a szovjetizált rendszerek mentális problémáira lásd Piotr Sztompka: The Sociology of Social Change. Blackwell P, Oxford, 246-247, 281
23. Zygmunt Bauman: A modernitás és a holokauszt. Új Mandátum – IV. Bp., 2001. 202.

